

ISSN:2588-7033

Use of Rumors in the Political Actions of the Opponents of the Pahlavi Government (1356-1357 HS)

Seyyed Mahmoud Sadat Bidgoli^{a*}, Hamid Najjar^b

^a Assistant Professor of Department of History, Imam Khomeini Research Institute and Islamic Revolution, Tehran, Iran

^b PhD Student of Islamic Revolution History, Imam Khomeini and Islamic Revolution Research Institute, Tehran, Iran

KEYWORDS

rumor, Iranian Islamic Revolution, SAVAK, psychological warfare, Pahlavi period

Received: 23 October 2023;

Accepted: 17 April 2024

Article type: Research Paper

DOI:10.22034/hsow.2024.2014209.1510

ABSTRACT

Rumors are used as one of the effective tools in psychological operations during revolutions and unrest. In the Iranian Islamic Revolution, revolutionaries used rumors to achieve their goals. This historical and analytical research, through document reading and document analysis and based on documents from the Center for Historical Documents Survey, examines how rumors were used in revolutionary struggles against the security system of the Pahlavi government. The research question is how rumors in the context of revolutionary struggles against the security system and the Pahlavi government were used. The findings show that revolutionaries were more successful in using rumors to create fear among security forces and stimulate the society. The opponents took advantage of rumors to create a belief in "Iran without Shah" in society and to instill fear in military and enforcement forces. They created rumors using techniques such as inflating the number of protesters, which ultimately led to the collapse of Pahlavi and the victory for the revolution.

* Corresponding author.

E-mail address: sadat@ri-khomeini.ac.ir

©Author

کاربست شایعه در کنش سیاسی مخالفان حکومت پهلوی (۱۳۵۶ و ۱۳۵۷)

سید محمود سادات بیدگلی الف*، حمید نجار ب

الف استادیارگروه تاریخ انقلاب اسلامی، پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی، تهران، ایران، sadat@ri-khomeini.ac.ir
 ب دانشجوی دکتری تاریخ انقلاب اسلامی، پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی، تهران، ایران، najar.hamid62@gmail.com

واژگان کلیدی	چکیده
شایعه، انقلاب اسلامی ایران، ساواک، جنگ روانی، دوره پهلوی	شایعه به عنوان یکی از ابزارهای مؤثر در عملیات روانی در زمان انقلاب‌ها و ناآرامی‌ها استفاده می‌شود. در انقلاب اسلامی ایران، انقلابیون از شایعات برای اهداف خود استفاده کردند. این پژوهش با استفاده از روش تاریخی و تحلیلی، مستند به اسناد مرکز بررسی اسناد تاریخی به صورت سندخوانی و سند پژوهی نحوه استفاده از شایعات در مبارزات انقلابی علیه دستگاه امنیتی حاکمیت پهلوی را بررسی می‌کند. پرسش پژوهش این است که شیوه بهره‌گیری و استفاده از شایعه در بستر مبارزات انقلابی علیه دستگاه امنیتی و حاکمیت پهلوی چگونه بود؟ یافته‌ها نشان می‌دهد که انقلابیون در استفاده از شایعات برای ایجاد هراس در نیروهای امنیتی و برانگیختن جامعه موفق‌تر بودند. انقلابیون با ایجاد باور «ایران بدون شاه» در جامعه و ایجاد هراس در نیروهای نظامی و انتظامی، از شایعات بهره بردند. آن‌ها با استفاده از فن‌هایی مانند عددسازی تعداد معترضین، شایعات را ایجاد کردند که در نهایت موجب فروپاشی پهلوی و پیروزی انقلاب شد.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۸/۰۱ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۱/۲۹ مقاله علمی پژوهشی	

مقدمه

شایعه همواره در زندگی انسان وجود داشته و حاصل ارتباط اعضای جامعه است و در خلأ شکل نمی‌گیرد و در بردارنده‌ی مضمون خبری است. دیفونزو و شایعه را به‌عنوان اطلاعات تأیید نشده ولی راهگشا و در گردش تعریف می‌کند (میرکیایی، ۱۴۰۱: ۱۳۸). افکار، کاملاً از شایعات تأثیر گرفته و در مسیری خاص قرار می‌گیرند. این موضوع موجب شده شایعه همیشه به‌عنوان یک مسئله در نظر گرفته شده و مدیریت آن از اهمیت برخوردار باشد؛ چراکه در صورت فقدان مدیریت صحیح، شایعات می‌توانند ابزاری در دست حکومت‌ها و گروه‌های ناراضی اجتماعی - سیاسی باشند و ناآرامی‌های امنیتی و روانی را در جامعه به وجود آورده و یا آن را تشدید کنند. افراد شایعات را باور داشته یا نداشته باشند، به هر حال آن را منتقل می‌کنند (Britanica, collective behaviour). حاصل این رفتار و کنش که گاه به شکلی آگاهانه و گاه ناآگاهانه رخ می‌دهد، می‌تواند نتایجی برای طرفین درگیر در رویدادها در برداشته باشد که در بستر رخدادهایی مانند انقلاب، شورش و جنبش‌های اجتماعی قابل مشاهده است. به عبارتی، در فضاهایی از این دست، زمینه‌ی صدور و شیوع شایعات بیشتر است.

در جریان انقلاب ۱۳۵۷، شایعه همین کارکرد را داشت و هر یک از دو سوی منازعه تلاش کردند به شکلی از این ابزار برای اجرای عملیات روانی علیه طرف مقابل بهره بگیرند. در اسناد و منابع مکتوب و شفاهی منتشر شده می‌توان موارد متعددی از این رویکرد را

* این مقاله برگرفته از طرحی است که با عنوان «کاربست شایعه در بستر انقلاب ایران ۱۳۵۶ - ۱۳۵۷» در پژوهشکده امام خمینی (س) و انقلاب

اسلامی انجام شده است

* نویسنده مسئول

آدرس پست الکترونیک: sadat@ri-khomeini.ac.ir

پیگیری کرد. این اسناد نشان می‌دهد انقلابیون به‌ویژه در سال‌های ۱۳۵۶ و ۱۳۵۷ طرح شایعه را برای رسیدن به پیروزی دنبال می‌کردند؛ چراکه در این زمان، انقلاب شکلی گسترده به خود گرفته و بر تعداد اعتراضات و همچنین تحریکات مختلف علیه حکومت پهلوی افزوده شده بود. از آنجا که تا کنون پژوهش مستقلی در این باره انجام نگرفته است، هدف این پژوهش ترسیم بخشی از این نبرد اطلاعاتی با استفاده از اسناد و منابع مکتوب و پاسخ‌گویی به این سؤال است که شیوه‌ی بهره‌گیری و استفاده از شایعه در بستر مبارزات انقلابی علیه دستگاه امنیتی حاکمیت پهلوی چگونه بود؟ این پژوهش با روش تاریخی و شیوه‌ی توصیفی-تحلیلی و با استفاده گسترده از اسناد و مدارک آرشیوی و منابع اصلی نوشته شده است.

۱. پیشینه پژوهش

شایعه علیه یک نظام سیاسی می‌تواند توده‌های معترض حاکمیت مستقر را هماهنگ کرده و این شرایط می‌تواند منجر به طغیان و خشونت شود. انقلاب یکی از بسترهایی است که زمینه‌ی نشر و اثرگذاری شایعه در آن فراهم است. در مورد نقش شایعه و کارکرد آن در انقلاب ۱۳۵۷ تا کنون پژوهش مستقلی در داخل کشور انجام نشده و این موضوع در پژوهش‌های تاریخی انقلاب پژوهان مغفول مانده است. در خارج از ایران چند پژوهش ترجمه نشده انجام شده که برخی از آن‌ها رویکردی تاریخی داشته و برخی نیز از منظر اجتماعی به نقش شایعه در انقلاب پرداخته‌اند.

تیموتی تاکت^۱ (2021) در کتاب خود *The Glory and the Sorrow* بخشی را به شایعه و انقلاب فرانسه اختصاص داده و ضمن نگارش تجربه‌ی زیست یک انقلابی می‌نویسد، ترس از توطئه علیه انقلاب و شایعات پیرامون پادشاه در تمام دوران انقلاب رایج بود. تاکت معتقد است در اکتبر ۱۷۸۹ شایعات متفاوتی رایج بود و این شایعات دسترسی به اطلاعات موثق را غیرممکن کرد که در نهایت موجب شروع دوره‌ی حکومت وحشت در پاریس شد.

لیندسی پورتر^۲ (2017) در کتاب خود با عنوان *Popular Rumour in revolutionary Paris, 1792-1794* از سری مجموعه کتاب‌های *war, cultur, and society 1750-1850* شایعه را در انقلاب فرانسه، در دوره‌ی ژاکوبین‌ها بررسی کرده و می‌نویسد: شایعات رایج به شکل‌گیری برداشت‌ها از انقلاب کمک می‌کند و همچنین چارچوبی را برای جامعه فراهم می‌کند تا بی‌ثباتی ایجاد شده را تفسیر کند.

هنگ^۳، یانگ^۴ و وینگ^۵ (۲۰۱۶) در پژوهش خود با عنوان «the power of whispers: a theory of rumor, communication and revolution»^۶ (2016)، کارکرد اجتماعی شایعات را بررسی کرده و معتقدند: شایعه موجب بسیج و اقدام جمعی می‌شود و شایعات، هماهنگی میان توده‌ی ناراضی را به وجود می‌آورند.

1. Timothy Tackett.

2. *The Glory and the Sorrow: A Parisian and His World in the Age of the French Revolution*, Oxford University press. 232 pp.

3. Lindsay Porter.

4. Porter, L. (2017). *Popular Rumour in Revolutionary Paris, 1792-1794*, Basingstoke: Palgrave Macmillan. 267p

5. Heng Chen

6. Yang K. Lu

7. Wing Suen

8. *International Economic Review*, 57 (1), 89–116

تاکت (2011) نیز در مقاله‌ی «Rumor and Revolution: The Case of the September Massacres»⁹ به نقش شایعه در شکل‌گیری انقلاب فرانسه پرداخته است. تاکت در این مقاله معتقد است در اواخر تابستان

۱۷۹۲م. بسیاری از عناصر شکل‌گیری شایعه در پاریس دیده می‌شد. شرایط پرتنش و مبهم، خلأ اقتدار و مشروعیت و فقدان اعتماد به منابع رسمی، گردش شایعات را بیشتر کرد. این وضعیت سرانجام به اقدامات رادیکال ختم شد. او حتی کشتار سپتامبر را متأثر از شایعات می‌داند.

دایرةالمعارف بریتانیکا^{۱۰} هم مدخلی برای شایعه دارد که با توجه به جامع بودن آن، در پژوهش‌هایی با موضوع و عناوین مشابه آن قابل استفاده است. ضمن آنکه نویسنده در این مدخل نقش شایعه در ناآرامی‌های اجتماعی - سیاسی را هم به بررسی نظری خود افزوده که از این نظر نسبت به دیگر آثار جامع‌تر است.

در پژوهش‌های منتشر شده در داخل کشور، شایعه بیشتر به شکل نظری در کتاب‌های روانشناسی و پژوهش‌های عملیات روانی و جنگ نرم بررسی شده است. آل پورت و پستمن (۱۳۷۴) در روانشناسی شایعه^{۱۱} با بهره‌گیری از رویکردهای روان‌شناختی (psychological approach) به تحلیل فرآیند پیدایش و زوال شایعات پرداخته‌اند. آن‌ها معتقدند که شایعه در درون نسج جامعه بافته شده است. در گذشته بخش بزرگی از وقایع تاریخ بشری ناشی از واکنش‌ها به شایعات بود و باوجود اختراعات و پیشرفت‌های علمی، امروزه نیز افراد بازم برای تکمیل ساختار محیط گسترش‌یافته‌ی پیرامون خود از شایعات استفاده می‌کنند. شایعه در غیبت ملاک‌های اطمینان‌بخش ساخته می‌شود؛ و منبع سند، کمرنگ است و عموماً با نقاب‌های ظاهری می‌گردد که گویی آگاهی‌های بارزنی ارائه می‌دهد و درواقع کارکرد معنای پنهانی آن از کارکرد اطلاع‌رسانی‌اش مهم‌تر است.

چنانچه اشاره شد در هیچ یک از آثار انقلاب‌پژوهان نقش شایعه در جریان انقلاب اسلامی ایران بررسی نشده است و این موضوع نه تنها در آثار داخلی بلکه در پژوهش‌های خارج از ایران نیز مورد غفلت قرار گرفته است. در پژوهش حاضر تلاش شده نقش شایعه به‌عنوان یکی از عوامل تاثیرگذار در انقلاب و به‌عنوان یک راهبرد انتخابی از جانب انقلابیون برای پیروزی و زمین‌گیر کردن نیروهای سرکوب در دوره‌ی پهلوی و میزان موفقیت آن‌ها در پیاده‌سازی و استفاده از این فن در جریان مبارزات انقلابی بررسی شود.

۲. شایعات در بستر انقلاب ایران

در انقلاب اسلامی ایران عنصر شایعه به‌عنوان ابزاری از سوی حکومت و انقلابیون به کار گرفته شد. هراندازه فضای انتهایی و انقلابی بیشتر بر کشور حاکم می‌شد شایعات نیز گسترش می‌یافت و هر روز بر حجم آن افزوده می‌شد. تا آنجا که ساواک نیز در بولتن‌های روزانه‌ی خود، بخشی را به شایعات اختصاص داد. بولتن‌های نوبه‌ای ساواک بیشتر دربردارنده‌ی مسائل خاص کشوری بود و اضافه شدن بخشی به‌عنوان شایعه در این بولتن‌ها اهمیت شایعات از منظر دستگاه امنیتی وقت و جایگاه آن را در روند پیشرفت انقلاب نشان می‌دهد. شایعاتی که انقلابیون علیه حاکمیت و با هدف تضعیف روحیه‌ی طرف مقابل منتشر می‌کردند. این دسته از شایعات را می‌توان در دو دسته‌ی زیر جای داد:

۱. شایعاتی که علیه دربار و دولت‌های وقت جریان داشته است؛

9. *French History and Civilization*, The George Rudé Society, vol 4, p 54-64

10. Ralph H. Turner. R & Smelser.n & killian.L. (2020). In *Encyclopædia Britannica*. Retrieved from *collective behaviour*.

۱۱. آلپورت، گوردون، پستمن، لنو (۱۳۷۴). روان‌شناسی شایعه (ساعد دبستانی، مترجم). تهران: سروش.

۲. شایعاتی که درباره‌ی شیوه اجرای اقدامات انقلابی در سطح جامعه نشر می‌یافت.

۲.۱. شایعات علیه دربار و دولت

۲.۱.۱. شایعات علیه دولت

شایعات ابتدا علیه دولت بود و در ادامه دامان دربار را هم گرفت. اسناد حاکی است نخستین شایعه علیه دولت وقت در تاریخ ۵ خرداد ۱۳۵۶ منتشر شده و زمانی بود که گمانه‌زنی‌ها نشان از تغییر کابینه‌ی هویدا داشت. (امیرعباس هویدا، ...، ۱۳۸۲، ۴۳۳/۲). این شایعات متأثر از سیاست فضای باز سیاسی بود که از اواخر سال ۱۳۵۵ جریان داشت. سندی دیگر نشان می‌دهد در همین زمان نارضایتی از اختناق در دوره‌ی هویدا گسترش یافته بود.

دلیل نشر این شایعه اختلاف آموزگار و هویدا بود که در تلاش آموزگار جهت استقلال وزارت دارایی و مقابله هویدا با آن در قالب جداسازی سازمان‌های وابسته به این وزارتخانه (عاقلی، ۱۳۸۰: ۳۲) و در نهایت انفصال بخش بودجه از وزارت دارایی ریشه داشت. هویدا با انفصال بخش بودجه از مجموعه وزارت دارایی ضربه‌ای دقیق و کاری به آموزگار وارد آورد. با سپردن مسئله‌ی بودجه به سازمان برنامه این بخش از قدرت وزارت دارایی به نخست‌وزیری منتقل شد؛ چراکه رئیس سازمان برنامه نیز سمت معاونت نخست‌وزیر را داشت. از این رو، عدم همکاری و موافقت رئیس سازمان برنامه و وزیر دارایی، در چنین شرایطی قطعی می‌نمود (عاقلی، ۱۳۹۷: ۱۰۹۰). همچنین در این خصوص باید به داعیه‌ی نخست‌وزیری آموزگار نیز اشاره کرد. امری که ساواک نیز در اسناد محرمانه خود بر آن صحنه گذاشته است (آموزگار به روایت ...، ۱۳۸۱: ۸۳). از دیگر شایعات مربوط به فضای باز سیاسی و متأثر از آن، نخست‌وزیری علی امینی بود. بستر ساز این شایعه، سخنرانی محمدرضا شاه در سلام عید مبعث در ۲۳ تیر ۱۳۵۶ بود که به موضوع استفاده از قداما اشاره کرد. به دنبال این سخنرانی و حضور امینی در کشور و همچنین سابقه‌ی نزدیکی این سیاستمدار به آمریکایی‌ها، محور جابه‌جایی‌ها به سوی امینی تغییر کرد. منبع ساواک اشاره دارد که این شایعه از جانب علی امینی تکذیب شده است (علی امینی به روایت ...، ۱۳۹۲، ۲/۲۱۸). با وجود تکذیب امینی، بازهم شایعاتی در مورد نخست‌وزیر شدن او وجود داشت (علی امینی به روایت ...، ۱۳۹۲، ۲/۲۲۱) شایعات مربوط به امینی حتی پس از برکناری هویدا و روی کار آمدن آموزگار هم تمام نشد. تا جایی که در آبان ۱۳۵۶ پس از فوت سید مصطفی خمینی و برگزاری مجالس ترحیم او، بار دیگر شایعه‌ی روی کار آمدن علی امینی مطرح شد. در بخشی از گزارش این شایعه آمده است: «ضمناً امینی شرط قبول نخست‌وزیری خود را بازگشت خمینی به ایران و آزادی فعالیت روحانیون و دستجات مذهبی ذکر نموده است» (علی امینی به روایت ...، ۱۳۹۲، ۲/۲۷۸)

بر موج حاصل از فضای باز سیاسی تنها شایعاتی از جنس جابه‌جایی دولت‌ها سوار نشد؛ بلکه در همین برهه دو شایعه‌ی دیگر نیز زبان به زبان و دهان به دهان نقل می‌شد. یکی از آن‌ها شایعه‌ی سوءقصد به نخست‌وزیر بود (امیرعباس هویدا به روایت ...، ۱۳۸۲،

۴۶۱/۲) که در ۵ مرداد ۱۳۵۶ مطرح شده^{۱۲} و در اسناد و مکتوبات دیگر نشانی از آن یافت نشد^{۱۳}؛ و دیگری شایعه‌ی دریافت رشوه از برق آلتوم^{۱۴} و فرار هویدا^{۱۵} (امیرعباس هویدا به روایت ...، ۱۳۸۲، ۴۶۹/۲) که نشان‌دهنده‌ی آمادگی جامعه حتی نخبگان^{۱۶} آن جهت پذیرش هر مطلبی علیه هویدا بود.

۲.۱.۲. شایعات علیه دربار

شایعات رایج در جامعه در ادامه، اقتدار شاه را به چالش کشید و بخش دیگری از شایعات رایج در بستر انقلاب مربوط به شاه و خانواده‌ی سلطنتی بود. حداقل از بهار سال ۱۳۵۷ اسنادی وجود دارد که گویای رواج شایعه علیه محمدرضا پهلوی و خانواده‌ی سلطنتی است. مطابق یکی از گزارش‌های ساواک در اردیبهشت ۱۳۵۷ در میان سربازان شایعه‌ای مبنی بر ترور محمدرضا شاه به دست برادرزاده‌اش^{۱۷} رواج پیدا کرده بود^{۱۸} (انقلاب اسلامی به روایت ... استان مازندران (ساری)، ۱۳۹۰، ۲۲۶/۱).

قدرت اقتناع این شایعه تا آنجا بود که حتی مقامات کشوری و کسانی که زمانی در مصدر امور بودند به صحت آن باور داشتند. جواد مهذب نماینده‌ی ادوار بیست و یکم و بیست و دوم مجلس شورای ملی در شمار همین افراد است که ساواک در اسناد خود، قبول و رواج این شایعه از سوی او را گزارش کرده است.^{۱۹}

از دلایل صدور این شایعه شاید این بود که شاه در این زمان به دلیل اوضاع نامناسب جسمی و تشدید بیماری، کمتر در ملاعام حضور می‌یافت (زونیس، ۱۳۷۰: ۲۸۸). این غیبت موجب رواج شایعات مختلفی شد و کارخانه‌های شایعه‌سازی را در سطوح

۱۲. شایعه چنین است: «در بانک مرکزی ایران شایع است روز ۲۳/۴/۳۶ [۲۵] به آقای هویدا نخست‌وزیر سوءقصد گردیده و یکی از محافظین نخست‌وزیر کشته شده است. منبع ساواک ادامه می‌دهد در ناهارخوری بانک مرکزی اکثر کارکنان بانک چنین شایعه‌ای را عنوان می‌نمایند من جمله آقایان دکتر صحت، دکتر کرباسی، شیرازی و فرهنگ مدیر امور ارزی و فهیم دژبان کارمند سازمان برنامه این شایعات را بازگو می‌نمایند. ضمناً گفته می‌شود آقای نخست‌وزیر به جزیره کرسو مسافرت کرده‌اند» (امیرعباس هویدا به روایت ...، ۱۳۸۲، ۴۶۱/۲).

۱۳. حتی ساواک نیز از این سوءقصد بی‌اطلاع بود چنانکه در سند، نظریه‌ی ۲۰ ه چنین آمده است: «در باره سوءقصد به آقای نخست‌وزیر اطلاعی نرسیده است» (امیرعباس هویدا به روایت ...، ۱۳۸۲، ۴۶۹/۲).

۱۴. ساخت این نیروگاه در اواخر سال ۱۳۳۳ به دلیل کمبود برق در تهران توسط شرکتی فرانسوی با نام آلتوم در منطقه‌ی طرشت شروع و پس از پنج سال در سال ۱۳۳۸ به بهره‌برداری رسید.

۱۵. پیرامون دریافت رشوه از شرکت برق آلتوم و فرار هویدا ساواک چنین گزارش کرده است: «در دانشگاه شایع گردیده بوده که جناب آقای نخست‌وزیر مبلغ سیصد میلیون تومان از شرکت برق آلتوم رشوه دریافت داشته در نتیجه به فرانسه فرار کرده و مجدداً با وساطت کشور فرانسه دوباره به ایران برگشته است» (امیرعباس هویدا به روایت ...، ۱۳۸۲، ۴۶۹/۲).

۱۶. منبع ساواک گزارش کرده که موضوع فرار هویدا حتی بین استادان هم شایع شده است (امیرعباس هویدا به روایت ...، ۱۳۸۲، ۴۶۹/۲).

۱۷. منظور فرزند علیرضا پهلوی است که با نام علی پاتریک شناخته می‌شود و حاصل ازدواج علیرضا با کریستیان شولوسکی لهستانی بود.

۱۸. در گزارش آمده موارد مشروحی زیر بین سربازان شایع گردیده است:

۱- کوروش (محمدرضا شاه) از طرف برادرزاده‌اش مورد سوءقصد قرار گرفته است.

۲- سه نفر شخصی، ۱۴ نفر شیخ را در قم سر بریدند.

۳- دولت ایران در لندن در مقابل خمینی محاکمه می‌شود و باید جواب بدهد.

۴- «کوروش» شخصاً صلاحیت آیت الله خمینی را تأیید نموده و حالا او را از ایران اخراج کرده، بنابراین مخالف دین است.

۵- «کوروش» به مواد مخدر یعنی تریاک شدیداً علاقه‌مند است و در مصرف آن افراط می‌کند.

۶- چرا «کوروش» خودش بازنشسته نمی‌شود.

۷- «کوروش» فقط تظاهر به مسلمان بودن می‌کند.

۱۹. برای اطلاع بیشتر ر.ک: انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، استان مازندران، ۴۲۱/۵.

جنون‌آمیزی به کار انداخت و بعضی‌ها اطمینان داشتند شاه در یک توطئه‌ی ترور مجروح شده و اکنون از انظار دور شده تا بهبودی خود را بازیابد (زونیس، ۱۳۷۰: ۲۸۸). رواج این شایعه واکنش مقامات دربار را به دنبال داشت و با انتشار تصویری از شاه و فرح، به نوعی تمام شایعات را تکذیب کردند؛ اما این اقدام نتیجه‌ی معکوس داد و به گسترش بیشتر شایعه انجامید. وجود دو جفت صندل چوبی در کنار تصویر زوج دربار، شایعه‌پردازان و گویندگان آن را بدین نتیجه رساند که تصویر دو شخص که در دو طرف شاه به او کمک می‌کنند تا سرپا بایستد در عکس محو شده است (زونیس، ۱۳۷۰: ۲۸۹).

در همین زمان شایعه‌ی دیگری نیز میان طلاب مدرسه‌ی مروی با همین مضمون وجود داشت با این تفاوت که آن‌ها بر اساس این شایعه قائل به سقوط سلطنت بودند (انقلاب اسلامی به روایت...، ۱۳۷۸، ۶/ ۲۲۲). به هر روی، شمار شایعات و یقینی که در باور کردن آن‌ها وجود داشت حکایت از عمق شکافی می‌کرد که در اقتدار شاه پدید آمده بود. مردم ایران گام‌های روان‌شناختی لازم برای حکومت بدون شاه را برداشته بودند (زونیس، ۱۳۷۰: ۲۸۹). ضمن اینکه مشروعیت سلطنت نیز از میان رفته بود و اقدامات اصلاحی محمدرضا شاه مانند بازداشت هویدا و فرستادن اعضای خانواده‌ی سلطنتی به خارج کشور نیز برای جبران این شکاف و تغییر این باور و ترمیم مشروعیت از دست رفته نتیجه‌ای نداشت. این مهم حتی از نظر ناظران خارجی نیز دور نماند (پارسونز، ۱۳۶۳: ۱۵۶). متناسب با همین وضعیت شایعات فراوانی از مفاسد مالی دربار و نزدیکان آن در افواه جریان داشت. به عنوان نمونه، شایع بود که «یک فقره چک به مبلغ ۱۵۰ میلیون تومان در مورخه ۵/ ۹/ ۱۳۵۷ مربوط به والا حضرت شاهدخت اشرف پهلوی جهت وصول و تبدیل به ارز و صادر کردن به کشورهای خارج به بانک مرکزی برده شد ولی مسئولین بانک چک مورد نظر را پرداخت ننموده‌اند؛ و مجدداً مأمورین ساواک به بانک مورد نظر مراجعه و مبلغ مذکور را وصول می‌نمایند که به همین انگیزه بانک مرکزی مدت ۴ ساعت تعطیل و تمام کارمندان به عنوان اعتراض دست از کار کشیده‌اند» (زنان دربار به روایت... اشرف پهلوی، ۱۳۸۱: ۴۴۲).

از این دست شایعات پیش‌تر نیز وجود داشت که با واکنش انقلابیون همراه بود. از جمله، شایعه‌ی خرید ۴۰٪ از سرمایه‌ی بانک صادرات ایران توسط یک نفر کلیمی که موجب شده بود متدینین حساب خود را مسدود کنند (هژبر یزدانی به روایت...، ۱۳۹۴: ۲۰۷).

به این ترتیب، رویگردانی از سلطنت روزه‌روز بیشتر می‌شد و به حدی رسیده بود که شایعات مبنی بر کشتن محمدرضا شاه نیز در جامعه شنیده می‌شد. ۲۰ میزان گسترش آن به حدی بود که ساواک هم آن را به عنوان خبری امنیتی در نظر گرفت به‌ویژه آنکه صدور و رواج این شایعه با روزهای تاسوعا و عاشورا نیز هم‌زمان بود؛ و چنانچه خواهد آمد، در بولتن‌ها و گزارش‌های موردی منابع ساواک بارها و بارها اشاره شده بود که این روزها با تحرکات وسیع و خاصی از جانب انقلابی‌ها همراه خواهد بود.

۲.۲. شایعات درباره‌ی شیوه‌ی اجرای اقدامات انقلابی

۲.۲.۱. بررسی شایعات در سال ۱۳۵۶

بدنه‌ی انقلابی جامعه در میانه‌ی شایعاتی که به صورت‌های گوناگونی در جامعه رواج پیدا می‌کرد قدرت خود را به حریف نشان می‌داد؛ و از شایعه با هدف ایجاد واکنش و داغ نگاه‌داشتن تنور مبارزه بهره می‌گرفت. هم‌زمان رخدادهای انقلاب نیز بر شکل‌گیری و

۲۰. در این سند چنین آمده است: شایع شده است که بازاریان تهران به وسیله‌ی ایادی خود حدود ۵۰۰ نفر از اهالی پایتخت را انتخاب نموده‌اند که در روز عاشورا ضمن انجام وصیت و پوشیدن کفن به کاخ نیاوران رفته که یا کشته شوند و یا ... [شاه] را بکشند (انقلاب اسلامی به روایت...، ۱۳۸۴، ۱۹/ ۷).

رواج شایعه تأثیر داشت. در آبان ۱۳۵۶ درگذشت سید مصطفی خمینی حادثه‌ای بود که شایعات متعددی را بین طبقات مختلف جامعه و از جمله بازاریان به وجود آورد (انقلاب اسلامی به روایت...، ۱۳۷۶، ۱/۱۳۶).

در پی حادثه‌ی ۱۹ دی ۱۳۵۶ نیز بار دیگر موج جدیدی از شایعات در جامعه رایج شد که حتی مراجع و آیات و بزرگان حوزه نیز بر آن باور داشتند (انقلاب اسلامی به روایت...، ۱۳۷۷، ۲/۳۳۰). مردم نیز در خصوص کشته‌ها و زخمی‌های این حادثه، روایت انقلابیون را پذیرفته بودند. در حالی که حاکمیت تعداد کشته‌ها را در نهایت ۹ نفر و زخمی‌ها را ۱۵۰ نفر اعلام کرد، شایعات حکایت از کشته و زخمی شدن ۳۰۰ نفر داشت (استمپل، ۱۳۷۷: ۱۳۵). ساواک هم به این حقیقت در سندی به تاریخ ۲۵ بهمن اشاره کرده است (انقلاب اسلامی به روایت...، ۱۳۷۷، ج ۲/۳۳۰).

بدین ترتیب، گزارش بالا و پیمایش یاد شده، نشان می‌دهد که روایت رسمی، مورد پذیرش جامعه نبوده و در جنگ روایت‌ها نیز انقلابیون دست بالا را داشتند و مردم آنچه به صورت رسمی منتشر می‌شد را باور نمی‌کردند.^{۲۱}

با فروکش کردن مقطعی مبارزات در سال ۱۳۵۶ کار ویژه‌ی دوم شایعه یعنی داغ نگاه‌داشتن تنور مبارزه و نیز ایجاد وحشت در نیروهای سرکوب خود را نشان داد؛ چنانچه شایعه‌هایی از قبیل آتش زدن سینماها و وقوع اعتراضاتی در نقاط مختلف کشور در همین زمان مطرح شد. سطح نفوذ و گستره‌ی این شایعات تا اندازه‌ای بود که ساواک به کوچک‌ترین و نامحتمل‌ترین شایعات نیز واکنش نشان می‌داد. تا جایی که حتی شایعه‌ی تظاهرات مشترک میان کمونیست‌ها و مسلمانان و جبهه‌ی ملی را نیز باورپذیر و محتمل می‌دانست (انقلاب اسلامی به روایت...، ۱۳۷۷، ج ۳: ۲۲۳). پرویز ثابتی رئیس اداره کل سوم با صدور دستورالعمل‌های متعدد و سراسری به فوریت خواستار مراقبت‌های لازم در این خصوص شد.^{۲۲}

بخش دیگری از شایعات که در این مقطع زمانی آن‌هم به شکل سراسری رواج پیدا کرد، مسئله‌ی تحریم عید بود که با همان هدف ترویج می‌شد و ساواک نیز آن را محتمل می‌دانست و به این شایعات توجه خاص داشت (انقلاب اسلامی به روایت...، استان مازندران، ۱۳۹۷، ۳/۳۱۹).

۲.۲.۲. بررسی شایعات در سال ۱۳۵۷

۲.۲.۲.۱. رادیکالیسم انقلابی

با شروع سال ۱۳۵۷ بازار شایعات همچنان داغ بود و تمامی دستگاه‌های اجرایی امنیتی نسبت به شایعات حساس بودند. چنانچه در صورت جلسه شورای هماهنگی شهرستان قم در تاریخ ۱۲ خرداد ۱۳۵۷ ابتدا بخشی از این شایعات و در ادامه، ضرورت توجه به این مسئله بازگو شد (مدرسه فیضیه به روایت...، ۱۳۸۰: ۳۷۵).

نخستین موج شایعاتی که در کشور رواج یافت مربوط به برگزاری چهلم کشته‌شدگان تبریز بود. در ادامه شایعاتی با موضوع تعطیلی

۲۱. شکست در جنگ روایت‌ها را می‌توان در سندی به تاریخ ۲۲ خرداد ۱۳۵۷ نیز مشاهده کرد: «تعدادی از آشوبگران که در تاریخ ۱۰/۱/۲۵۳۷ مبادرت به شکستن شیشه بانک‌ها نموده بودند، دستگیر و تحویل دادگستری شده‌اند. برابر شایعات موجود دادگستری شهرستان جهرم متهمین را آزاد نموده و مدعی است که شیشه بانک‌ها و مغازه‌ها را مأمورین شکسته‌اند» (انقلاب اسلامی به روایت...، ۱۳۷۸، ۶/۳۶۰).

۲۲. «به: کلیه سازمان‌های اطلاعات و امنیت (به‌استثناء اردوگاه شمال). از: مرکز، به‌قرار اطلاع قرار است روز شنبه ۲۰/۱۲/۳۶ از طرف گرداندگان و اعضاء جبهه به‌اصطلاح ملی و کمونیست‌ها تظاهراتی در تهران صورت گیرد و عده‌ای از قم در این تظاهرات شرکت خواهند کرد. ضمن اعلام هرگونه اطلاعات به‌دست‌آمده در این زمینه با تماس با سایر مراجع انتظامی محل، پیش‌بینی و مراقبت‌های لازم در این مورد معمول و هرگونه اتفاقی به‌موقع به مرکز اعلام [شود]» (انقلاب اسلامی به روایت...، ۱۳۷۷، ۳/۲۲۳).

عمومی و اعتصاب و اعتراضات سراسری نشر یافت. ابتدا از شهر تبریز خبر رسید که بازاری‌ها قصد اعتصاب و تعطیلی بازار را دارند. تقارن این ایام با ایام فاطمیه، شایعه را بیش از پیش تقویت می‌کرد؛ و این موضوعی است که منبع ساواک نیز در گزارش خود به آن پرداخته است. او همچنین به نقش آیت الله قاضی طباطبایی در این خصوص تأکید دارد (انقلاب اسلامی به روایت...، ۱۳۷۸، ۴/۴۱۹). در همان روز اعلامیه‌ای نیز در دانشگاه تبریز پخش شد که از تعطیلی بازار به درخواست آیت الله شریعتمداری به مدت یک هفته خبر می‌داد. مشاهدات میدانی همین منبع در روز بعد نشان داد خبر تنها در حد یک شایعه بوده و خبری از تعطیلی بازار نیست و آیت الله شریعتمداری با این موضوع مخالفت کرده است (انقلاب اسلامی به روایت...، ۱۳۷۸، ۴/۴۱۹).

موج بعدی شایعه متأثر از ۱۵ خرداد شکل پیدا کرد. ساواک که از ظرفیت حادثه‌آفرینی این روز کاملاً مطلع بود و در سال ۱۳۵۴ با اعتراضات سالگرد حادثه‌ی ۱۵ خرداد ۱۳۴۲ مواجه شده بود، به کوچک‌ترین اخبار در این باره حساس شده و کوچک‌ترین خبر مربوط را گزارش می‌کرد. چنانچه منابع ساواک در اردیبهشت‌ماه ضمن گزارش رواج شایعه‌ای با موضوع مزبور در دانشگاه اصفهان اعلام کردند «خمینی گفته اگر تا هفتم خرداد اجازه ورود مرا به کشور ندهند حکم جهاد خواهم داد» (انقلاب اسلامی به روایت...، استان اصفهان، ۱۳۸۳، ۲/۱۵۳). نظریات گزارش نشان می‌دهد منابع و رؤسای ساواک این اعتراض را محتمل دانسته‌اند که نشان از توجه خاص ساواک به شایعات پیرامون ۱۵ خرداد داشت (انقلاب اسلامی به روایت...، استان اصفهان، ۱۳۸۳، ۲/۱۵۳). سندی مربوط به روزهای پایانی اردیبهشت نیز مؤید همین توجه است (انقلاب اسلامی به روایت...، استان اصفهان، ۱۳۸۳، ۲/۳۰۳). استفاده از شایعه‌ی تبعید آیات ثلاثه‌ی قم در همین زمان با هدف تقویت شایعه اعتراضات خرداد صورت گرفت (یاران امام...، پسندیده، ۱۳۸۰: ۴۱۹). همچنان که موج بعدی شایعه که در پی گرانی بنزین ایجاد شده بود، در حقیقت احتمال اعتراض در خرداد ماه را بیش از پیش می‌کرد. شایع بود راهپیمایی بزرگی در ۱۵ خرداد صورت خواهد گرفت که جمعیتی حدود یک میلیون نفر در آن شرکت خواهند کرد. همراه با آن اخباری مربوط به پایان تبعید امام در این روز و انتخاب دکتر شایگان به‌عنوان رئیس‌جمهور ایران نیز در بین مردم جریان داشت (انقلاب اسلامی به روایت...، ۱۳۷۸، ۵/۴۳۲).

در کنار شایعاتی از جنس اعتراض و اعتصاب برای ضریب دادن به اخبار و شایعات، موضوعاتی مثل شکنجه و کشتار مخالفین نیز شنیده می‌شد. «بین اهالی شهرستان خمین شایع بود در جریانات اخیر تعداد زیادی به‌وسیله نیروهای انتظامی و نظامی کشته شده‌اند. همچنین شایع بود که همسر یکی از افرادی که در جریان تظاهرات مورد اصابت گلوله قرار گرفته و کشته شده به شهرستان اراک احضار و از وی تعهدی مبنی بر اینکه همسر نامبرده جزو افراد خرابکار بوده اخذ و همچنین او را متعهد نموده‌اند که بدون هیچ مراسمی ضمن تحویل جنازه همسرش، او را به خاک بسپارد» (انقلاب اسلامی به روایت...، استان مرکزی، ۱۳۹۲، ۲/۵۲).

در ادامه رواج شایعات بیش از هر چیز دیگر متأثر از ماه رمضان و رخدادهای انقلاب در این ماه بود.^{۲۳} حوادث ماه رمضان ۱۳۹۸ ه.ق برابر با ۱۳۵۷ ه.ش همان‌طور که در سیر مبارزات تأثیر فراوانی داشت، در گسترش شایعاتی متعدد نیز نقش آفرین بود. شایعه‌ی برگزاری جشن هنر شیراز و یا اعتراضات در عید فطر از این دست بود. اگرچه حکومت اعلام کرده بود جشن در رمضان برگزار نخواهد شد، افکار عمومی آماده پذیرش شایعات بودند. دستگاه‌های امنیتی که از این موضوع مطلع بودند در گزارشی اعلام کردند، «شایعات

۲۳. هرچند هم‌زمان اندک شایعاتی به شکل‌های گوناگون علیه حکومت نیز مطرح بود که در اسناد به‌عنوان خرابکاری از آن یاد شده است. «برابر شایعات موجود در چالوس و نوشهر عده‌ای خرابکار با لباس سیگارفروش و دوره‌گرد در تاریخ ۱۴/۵/۲۵۳۷ قصد دارند در شبکه برق چالوس و نوشهر خرابکاری نمایند» (انقلاب اسلامی به روایت...، استان مازندران، ۱۳۷۸، ۵/۳۸۱).

زیادی بین اهالی شهرستان شیراز وجود دارد که دستگاه‌های دولتی خود را جهت برگزاری جشن هنر آماده کرده‌اند. ما هم خودمان را آماده و مهیا کرده‌ایم و اگر به قیمت خون ما تمام شود از برگزاری جشن هنر در ماه مبارک رمضان در شهرستان شیراز جلوگیری می‌نماییم. همچنین در قزوین شایع شد که مردم در تاریخ ۱۳/۶/۳۷ [۲۵] بعد از خاتمه نماز عید فطر در خیابان‌ها تظاهراتی به راه انداخته و مؤسسه‌های دولتی و غیردولتی را منهدم خواهند کرد» (انقلاب اسلامی به روایت...، استان قزوین، ۱۳۹۳، ۳/۳۳۸).

همچنین درباره‌ی حادثه‌ی ۱۷ شهریور شایعاتی در جامعه پخش شد مانند شایعه‌ی استفاده از سربازان اسرائیلی و یا استفاده از افراد غیربومی ساکن در شهرها که بیشتر به‌عنوان بربر یا کولی‌ها شناخته می‌شدند برای سرکوب انقلابیون (انقلاب اسلامی به روایت...، استان مازندران، ۱۳۹۷، ۸/۸۳).

در ۱۹ شهریور شایعه‌ای در تهران پخش شد که به زودی امنیت و موقعیت مملکت به‌کلی به هم خواهد خورد. در نتیجه، عده‌ای از مردم به وحشت افتاده و به بانک‌های مختلف مراجعه و موجودی خود را از بانک دریافت می‌کردند. منبع ساواک معتقد بود هدف از این شایعه ضربه زدن به اقتصاد کشور است (انقلاب اسلامی به روایت...، ۱۳۸۲، ۱۱/۱۶۸).

پیوستگی بین اتفاق‌های شهریور ۱۳۵۷ و محاصره‌ی منزل آیت الله خمینی در نجف موجب شد شایعاتی نیز پیرامون این موضوع پخش شود. «شایعات موجود در بابل و بابل‌سرا حاکمی است که عناصر طرفدار خمینی به‌منظور اعتراض به محاصره‌ی منزل وی در عراق از ناحیه‌ی دولت عراق روز ۱۳۵۷/۷/۹ را اعتصاب عمومی اعلام و ظاهر امر نشان می‌دهد عده‌ای قصد دارند تحت این عنوان دست به تظاهرات خیابانی بزنند» (انقلاب اسلامی به روایت...، روزشمار استان مازندران (بابل)، ۱۳۹۸، ۲/۴۶). از همدان نیز خبر آمد که دبیرستان‌های رضاشاه و ابن‌سینا به دنبال شایعات مبنی بر اینکه چنانچه محصلین به دبیرستان بیایند با چاقو مجروح می‌شوند، تعطیل است (انقلاب اسلامی به روایت...، روزشمار استان همدان، ۱۳۹۰، ۳/۷۵). شایعه‌ی مسلح شدن مخالفین در شهرها و شهرستان‌ها نیز در پی همین رخدادها شنیده می‌شد (انقلاب اسلامی به روایت...، استان مازندران، ۱۳۹۷، ۸/۲۰۸).

به مرور، پای خارجی‌های ساکن در ایران هم به عرصه‌ی شایعات باز شد و رواج این شایعات حکومت را به حفاظت از آن‌ها وادار ساخت. از جمله در یکم آبان ۱۳۵۷ فرنگ اسپیناس^{۲۴}، رئیس شرکت گرومن^{۲۵}، اظهار داشت که شایع است خرابکاران در روز چهارم آبان ۳۰۰ نفر از آمریکائی‌های مقیم در اصفهان را خواهند کشت و این موضوع وحشت بزرگی در دل آمریکایی‌ها انداخته بود (انقلاب اسلامی به روایت...، استان اصفهان، ۱۳۷۸، ۴/۴۸۸). پیش از این نیز اعلام شده بود که شایعات موجب خروج آمریکایی‌ها از ایران شده است (انقلاب اسلامی به روایت...، استان اصفهان، ۱۳۹۴، ۴/۴۵۸).

سیر شایعات همچنان ادامه داشت و در کنار ساواک دیگر دستگاه‌های امنیتی نظامی و انتظامی هم به این حوزه ورود کردند؛ تا جایی که ستاد بزرگ ارتش‌تاران نیز به شایعات جاری توجه کرده و روزهای دوشنبه جلسه‌ای در این خصوص برگزار می‌کرد (انقلاب اسلامی به روایت...، روزشمار استان مازندران (ساری)، ۱۳۹۰، ۲/۲۲۸). با وجود همه‌ی تمهیدات، هر رخدادی به دنبال خود تعداد زیادی از شایعه‌ها را به همراه داشت. هر کنش و یا واکنش‌های حکومت شایعاتی را در جامعه رواج می‌داد که عمدتاً نشان می‌داد سرمایه‌ی اجتماعی آن کاملاً از میان رفته است. سندی از شایعات مربوط به آبان ۱۳۵۷ وجود دارد که حجم این شایعه‌ها را به خوبی نشان می‌دهد. در این سند ۱۳ عنوان شایعه گزارش شده است. این شایعات بعد از آتش‌سوزی‌های گسترده ۱۴ آبان ماه در تهران رواج پیدا کرده بود و به باور مردم رخدادهای ۱۴ آبان توسط دولت و دربار برنامه‌ریزی شده بود (انقلاب اسلامی به روایت...، ۱۳۸۶، ۱۶/۱۶).

24.Ferank Espinass
25.Grumman

(۱۰۷).

بدین ترتیب، سنخ شایعاتی که از مهر ماه به بعد آن هم به صورت روزانه منتشر شد بیشتر نشان از رفتارهای رادیکال و توأم با خشونت داشت. چنانچه اگر تا پیش از این تنها مباحثی چون اعتصاب و تعطیل بازار و یا در نهایت شکستن شیشه ماشین‌ها مطرح بود، از این زمان به بعد سخن از کشتن مخالفین انقلاب بود. در همین خصوص می‌توان به سندی درباره‌ی پناهندگان کرد عراقی اشاره داشت. در شهر یزد شایعه شده بود که دولت قصد دارد از کردهای عراقی ساکن این شهر برای سرکوب مخالفین حکومت بهره بگیرد این شایعه تا آنجا قوت یافت که مطابق گزارش منبع ساواک محمد صدوقی رهبر روحانیت و جامعه‌ی مبارز یزد، به ملاً خلیل سلیمان قابور اعلام می‌کند که در صورت کوچک‌ترین حرکتی از جانب آن‌ها، افراد ساکن یزد را در خانه‌هایشان آتش می‌زنیم و نمی‌گذاریم یک نفر نجات یابد (انقلاب اسلامی به روایت ...، استان یزد، ۱۳۹۵، ۵/۱۳۵). همچنین می‌توان از پخش شایعات و اعلامیه‌های تهدیدآمیز علیه موافقان پهلوی در کارخانه‌ی سنگ آهن بافق یزد نیز یاد کرد که به گزارش ساواک می‌توانست کارخانه را به تعطیلی هم بکشانند (انقلاب اسلامی به روایت ...، استان یزد، ۱۳۹۵، ۵/۱۷۴).

در همین زمان حتی بحث استفاده از سهم امام جهت تهیه‌ی اسلحه نیز در میان بود که در بازار تهران شایع بود و بر اساس آن آیات عظام ۵۰ درصد از سهم امام را به خرید اسلحه اختصاص داده‌اند تا پس از خریداری اسلحه از خارج اقدام به قیام مسلحانه نمایند (انقلاب اسلامی به روایت ...، ۱۳۸۴، ۱۷/۳۳۵). حتی شایعاتی از قیام مسلحانه در داخل کشور نیز شنیده می‌شد (انقلاب اسلامی به روایت ...، روزشمار استان مازندران (بابل)، ۱۳۹۸، ۲/۳۸۶). در همین ایام وقایع و به تبع آن شایعات، تأثیرگذاری بیش از پیش یافت تا جایی که ساواک هراس نیروهای خود را به صورت رسمی گزارش کرد. این گزارش با عنوان «تحولات اخیر کشور و تأثیر احتمالی آن روی مأمورین ساواک» ارائه شده است: «شایعات اخیر تا حدودی در روحیه‌ی پرسنلی که آگاهی کافی از تحولات اخیر و زیر و بم‌های سیاسی ندارند، تأثیرگذارده و حتی شنیده شده است که صحبت‌هایی در مورد تعطیل کادر و حتی برچیدن ساواک می‌شود که لازم است شدیداً با این شایعات پوچ مبارزه و پرسنل را به وضعیت فعلی مملکت و سیاست جهانی آگاه نمود» (انقلاب اسلامی به روایت ...، روزشمار استان مازندران (ساری)، ۱۳۹۰، ۲/۹۷).

به مرور، کار شایعات و اثرگذاری آن بدان جا رسید که در بولتن‌ها و گزارش‌های اطلاعاتی نوبه‌ای ساواک که معمولاً مهم‌ترین اتفاقات و یا تحلیل‌ها نوشته می‌شد، بخشی به شایعات اختصاص پیدا کرد. اولین بولتن نوبه‌ای با این خصوصیت در چهارم آذر منتشر شد. بخشی از این بولتن در بردارنده‌ی شایعاتی بود که در سراسر کشور جریان داشت (انقلاب اسلامی به روایت ...، ۱۳۸۴، ۱۷/۱۴۶).

۲.۲.۲.۲. ادامه رادیکالیسم انقلابی، نقطه، پایان

سیر رو به رشد شایعاتی با بار خشونت‌آمیز با نزدیک شدن به ماه محرم بیش از پیش شد. فصل مشترک تمام این شایعات آن بود که روز عاشورا کار تمام خواهد شد و مخالفین حکومت و به‌ویژه یهودیان نیز از میان خواهند رفت. ساواک در گزارش این شایعات اعلام کرد که طی شایعاتی که در بین مردم منتشر گردیده، سخن از توزیع اسلحه، پوشیدن کفن، پاشیدن اسید بر روی مردم، حمله به پادگان‌های نظامی، حمله [به] زندان‌ها و آزاد کردن زندانیان سیاسی، حمله به سازمان‌هایی چون رادیو، تلویزیون، آب و برق، هلی‌کوپتر سازی، حمل اسلحه در جعبه‌های میوه به تهران، آتش زدن مغازه‌ها و اماکن و اتومبیل‌ها، حملات گروهی به واحدهای پلیس و امثال آن می‌رود و تکیه می‌گردد که روز عاشورا حوادث مهمی رخ خواهد داد؛ و گفته شده که «عاشورا روز خون و آتش خواهد بود» (انقلاب

اسلامی به روایت ...، روزشمار استان مازندران (ساری)، ۱۳۹۰، ۳۱۳/۲).

از این سنخ شایعات در سراسر کشور جریان داشت. در بوشهر شایعه شد که عده‌ای از مردم روز نهم و دهم عاشورا قصد دارند تا به منازل کارمندان دولت به خصوص مأمورین انتظامی و سازمان امنیت حمله نموده و مبادرت به ترور و تخریب و آتش سوزی نمایند (انقلاب اسلامی به روایت...، استان بوشهر، ۱۳۹۵، ۳۳۵/۲). در آمل شایعه بود کلیه‌ی مردم سلاح تهیه کرده تا مبارزه‌ی مسلحانه‌ای را در روزهای تاسوعا و عاشورا آغاز کنند و چنانچه در این روزها موفق نشدند، مبارزه خود را برای روزهای بعد نیز به صورت مبارزه‌ی مسلحانه خیابانی و خانه به خانه انجام دهند (انقلاب اسلامی به روایت...، استان مازندران، ۱۳۹۸، ۱۹/۱۱). در برخی از شایعاتی با همین جنس حتی از سنجابی به عنوان رئیس جمهور آینده ایران نام برده می‌شد (انقلاب اسلامی به روایت...، روزشمار استان مازندران (بابل)، ۱۳۹۸، ۳۸۶/۲)؛ و نیز سخن از پایین کشیدن مجسمه‌ی محمدرضا هم در این روز در میان بود (انقلاب اسلامی به روایت...، ۱۳۸۴، ۴۹۵/۱۹).

با پایان یافتن اعتراض روزهای تاسوعا و عاشورا و حجم وسیعی از ناراضیان که به میدان آمدند شایعات برای روزهای بعدی همچنان بر سر زبان‌ها بود که این حجم از مخالفین می‌خواهند به هر نحو، دیگر کار حکومت پهلوی را تمام کنند (انقلاب اسلامی به روایت...، ۱۳۸۵، ۴۲۸/۲۰) در تهران نیز شایعه‌ی ترور ارتشبد از هاری جریان داشت و ساواک در گزارش خود به صحت وجود این شایعه پرداخته و گزارش کرده «طبق اطلاع از بعدازظهر روز جاری ۲۶ در شهر این شایعه قوت گرفته، تیمسار ارتشبد از هاری ترور شده است» (انقلاب اسلامی به روایت...، ۱۳۸۵، ۱۷۲/۲۱).

در دی ماه شایعاتی از کودتای نظامی هم مطرح شد. چنانچه گزارشی از منابع ساواک مربوط به ۱۱ دی ۱۳۵۷، یک روز پس از سقوط دولت نظامی غلامرضا از هاری، نشان می‌دهد که در بعضی از مساجد میدان وثوق تهران نو شایع شده است که شب جاری (۱۳۵۷/۱۰/۱۱) کودتای نظامی خواهد شد؛ لذا از فرستادن کودکان کم سن و سال به داخل اجتماعات خودداری نمایید. در همین گزارش از شایعه‌ی آتش زدن مأمورین و کامیون‌های نیروهای انتظامی نیز صحبت شده است (انقلاب اسلامی به روایت...، ۱۳۸۶، ۸/۲۳). شایعه‌ی کودتای نظامی در کرج در روزهای ۱۳ و ۱۴ دی ۱۳۵۷ هم وجود داشت و ساواک آن را در قالب بولتن‌های نوبه‌ای خود گزارش کرده است (شاپور بختیار به روایت...، ۱۳۹۰: ۵۶۰).

شایعات رایج در این زمان تنها به بحث کودتای نظامی اختصاص نداشت؛ و سخن از تکرار حادثه‌ی ۱۷ شهریور هم بود. فرمانداری نظامی تهران و حومه گزارش داده در بین کارمندان مرکز انتقال خون واقع در خیابان ویلا شایع است که روزهای ۱۴ و ۱۶ دی‌ماه در تهران وقایع نظیر ۱۷ شهریور روی خواهد داد (شاپور بختیار به روایت...، ۱۳۹۰: ۵۸۹).

هدف اصلی در موج جدید شایعات دی ماه ۱۳۵۷ نیروهای نظامی به ویژه ارتشی‌ها بودند. بیشتر شایعات حول شناسایی خانه‌ی مأمورین ساواک و ارتشی‌ها و حمله به محل زندگی آن‌ها بود (انقلاب اسلامی به روایت...، ۱۳۸۶، ۶۷/۲۳). در کرمانشاه نیز شایعه‌ای وجود داشت مبنی بر اینکه از تاریخ ۵۷/۱۰/۱۶ به ترور و یا انجام عملیات ایذایی علیه کارکنان ساواک و مأمورین انتظامی انجام خواهد شد (انقلاب اسلامی به روایت...، ۱۳۸۶، ۱۶۹/۲۳). رکن ۲ لشکر ۱۶ زرهی قزوین هم گزارش داده که در برابر شایعات موجود خرابکاران قصد دارند با طرف‌های کوچک از پشت‌بام‌ها به روی کامیون‌ها و افراد ابتدا بنزین بریزند (انقلاب اسلامی به روایت...، استان قزوین، ۱۳۹۳، ۵۱۳/۴). همچنین فرمانداری نظامی تهران شایعه‌ی حمله‌ی مسلحانه گروه‌هایی به نام

۲۶. منظور تاریخ تهیه گزارش یعنی روز ۲۸ آذر ۱۳۵۷ است.

چریک‌های اسلامی را در سطح کشور به پایگاه‌های مأمورین حکومت نظامی و مأمورین انتظامی اطلاع داد^{۲۷} (انقلاب اسلامی به روایت...، ۱۳۸۶، ۲۳/۳۶۹).

از ابتدای بهمن با مطرح شدن ورود آیت‌الله خمینی به ایران شایعه‌هایی که وجود داشت بیشتر حول این موضوع و نیز اقدامات مسلحانه طرفداران ایشان بود. مطابق بولتن نوبه‌ای مورخ ۲ بهمن شایعه‌ی نابودی تجهیزات نظامی توسط همافران در صورت استفاده از این تجهیزات برای سرکوبی مردم مطرح بود. همچنین در ۲۳/۱۰/۱۳۵۷ شایع شد که «هفت نفر از پرسنل فداکار نیروی هوایی تبریز که موفق به خرابکاری در سیستم تیراندازی یک فروند هواپیما گردیده بودند، به دستور شاه خائن تیرباران شدند». در همین بولتن آمده بود «دانشجویان عضو کنفدراسیون مقیم کشورهای خارج در نظر دارند هنگام مراجعت به ایران با وسیله‌ی شخصی خود مقداری اسلحه نیز وارد نمایند» (انقلاب اسلامی به روایت...، استان قزوین، ۱۳۹۳، ۴/۵۱۴). همچنین آمده است که «در اهواز اعلامیه‌ای در مورد ساختن بمب دستی پخش نمودند و اکثر جوانان با توجه به مفاد اعلامیه مبادرت به ساختن بمب دستی نموده و در نظر دارند از وجود آن برای تخریب کامیون‌های ارتشی استفاده نمایند و در پشت‌بام حسینی‌های اعظم اهواز مقداری اسید در شیشه‌ی بزرگ جهت مقابله با مأمورین انتظامی تهیه گردیده است» (انقلاب اسلامی به روایت...، استان قزوین، ۱۳۹۳، ۴/۵۱۴). در گزارش روزانه‌ی ۳ بهمن هم شایعه‌ای اعلام شد که «برابر خبر رسیده حدود ۲۰۰ نفر خبرنگارانی که قرار است در معیت خمینی به ایران وارد شوند، اکثراً از چریک‌های فلسطینی بوده و هم‌زمان با ورود وی به ایران حدود ۲۰۰۰ نفر نیز از چریک‌های مزبور از طریق مرزهای زمینی وارد خاک شاهنشاهی شوند» (شاپور بختیار به روایت...، ۱۳۹۰: ۶۴۲).

در روزهای منتهی به ۱۲ بهمن شایعات مربوط به حرکات مسلحانه هر روز بیشتر از روز قبل به گوش می‌رسید. گزارشی مربوط به ۷ بهمن این شایعات را بازگو می‌کند: «شایعه‌ی حمله و به آتش کشیدن کاخ نخست‌وزیری توسط انقلابیون، توزیع سلاح بین مردم در مناطق آریاشهر، شهرزیا و کن، تحویل و تقسیم اسلحه بین دارندگان کارت عضویت جبهه‌ی ملی در مسجد احمدیه‌ی نارمک». همچنین در همین روز شایعه‌ای منتشر شد که اگر فردا آیت‌الله خمینی وارد کشور نشود، به مجلس شورای ملی و ایستگاه رادیو و تلویزیون حمله خواهد شد. نکته‌ی قابل توجه اینجاست که از زمان خروج محمدرضا پهلوی از ایران در ۲۶ دی‌ماه ۱۳۵۷ برای نخستین بار در این روز شایعه بازگشت او نیز مطرح شد؛ و «شایع بود که تلویزیون آلمان در برنامه خود اعلام نموده اعلیحضرت پادشاه ایران در روز ۱۳۵۷/۱۱/۹ به ایران مراجعت خواهد نمود» (انقلاب اسلامی به روایت...، ۱۳۸۷، ۲۵/۶۱).

روز بعد شایعه شد که چریک‌های فدائی خلق از تاریخ ۱۱/۹ به بعد مسلح خواهند شد و پادگان‌های نظامی را اشغال خواهد کرد. همچنین شایعه بود که جمعی از مردم تبریز و قم در تهران قصد حمله‌ی نظامی به فرودگاه مهرآباد و بازگشایی آن را دارند. تنوع شایعات در این دوره جالب توجه است. شایعه‌ی اعدام ۴۳ نفر از همافران در پادگان جمشیدیه مطرح شد؛ و ساعت ۱۵ روز هشتم بهمن بار دیگر شایعه‌ای درباره‌ی شاه پخش شد که «کارلوس^{۲۸} تصمیم گرفته است که کد ۶۶ را به‌عنوان گروگان دستگیر نماید» (انقلاب اسلامی به روایت...، ۱۳۸۷، ۲۵/۶۸). در روزهای بعد بازهم شایعاتی از جنس مسلح شدن مخالفان حکومت جریان داشت (انقلاب اسلامی به روایت...، استان قزوین، ۱۳۹۳، ۴/۵۲۲).

۲۷. به نظر می‌رسد این بخش از شایعات منشأ دولتی داشته و باهدف ایجاد تفرقه میان مردم و نیروهای ارتشی و انتظامی که بخش زیادی از آن‌ها به انقلابیون پیوسته بودند ترویج می‌شد.

۲۸. تروریست بین‌المللی که در آمریکای لاتین به سر می‌برد و به‌واسطه عملیات تروریستی از جمله بمب‌گذاری در اروپا، شناخته شده بود.

در روزهای بعد از ۱۲ بهمن و بعد از ورود امام خمینی به ایران شایعات بازهم فروکش نکرد و شایعه‌ی حرکات مسلحانه و مسلح شدن طرفداران نهضت همچنان ادامه یافت. در روز ۱۵ بهمن شایع شد تعداد ۳۰۰ نفر فلسطینی در حال تدارک نفوذ به داخل خاک ایران هستند. مطرح بود که در ۱۹ یا ۱۳۵۷/۱۱/۲۰ جبهه‌ی آزادی‌بخش فلسطین حدود ۳۰۰۰۰ قبضه جنگ‌افزار با کالیبرهای مختلف از منطقه‌ی بندرعباس و حومه وارد ایران کردند؛ و شخصی به نام نظرخان ناروی از مخالفین حکومت در استان سیستان و بلوچستان مبالغه‌ی پول جمع‌آوری نموده است تا برای آنان از خارج اقدام به تهیه اسلحه نماید (انقلاب اسلامی به روایت...، ۱۳۸۷، ۲۵/۲۹۰). حتی شایع شد که در کشور عربستان شصت فروند هواپیمای شکاری نیروی هوایی شاهنشاهی با خلبان‌های آن کشور منتظرند چنانچه اوضاع سیاسی ایران از طریق مسالمت‌آمیز حل نشد، به کمک نیروی دریایی آمریکا مناطق نفت‌خیز ایران را به نفع شاهنشاه آریامهر تصرف و سپس به تدریج سایر نقاط کشور را تصرف کنند (انقلاب اسلامی به روایت...، ۱۳۸۷، ۲۵/۳۲۰). بدین ترتیب، شایعات همچنان رواج داشت؛ و جنگ روانی تمام‌عیاری میان دولت بختیار و انقلابیون در جریان بود که تا روزهای پایانی و پیروزی نهایی انقلاب اسلامی ادامه یافت.

نتیجه‌گیری

شایعه و شایعه‌پراکنی یا در التهاب و حاکم شدن فضای انقلابی و با هنگام نبود شفافیت در چرخه‌ی اطلاعات، به وجود آمده و گسترش می‌یابد. بیشترین فضایی که آستن شایعه است هنگامی انقلاب و در جریان مبارزات است که هریک از طرفین می‌کوشد قدرت خود را با بهره‌گیری از استراتژی شایعه و با طراحی عملیات روانی به طرف مقابل نشان دهد. در جریان انقلاب اسلامی ایران نیز شایعه با رخداد‌های انقلابی پیوند پیدا کرد. با رسیدن به سال‌های ۱۳۵۶ و ۱۳۵۷ قدرت بروز و ظهور شایعات نسبت به سال‌های قبل افزایش چشم‌گیری یافت. به‌ویژه در سال ۱۳۵۷ که توده‌های محتاط و حسابگر هم به انقلاب پیوسته بودند. با التهاب هر چه بیشتر، ابهام فضا نیز بیشتر می‌شد و در این فضا شایعاتی منتشر می‌شد که تشخیص راستی و ناراستی آن برای کنشگران حاضر در صحنه و افراد تازه پیوسته به موج انقلاب سخت و گاهی ناممکن بود؛ و در واقع، نبردی اطلاعاتی جریان یافته بود. بررسی این نبرد اطلاعاتی نشان از برتری انقلابیون دارد و حاکی است در میدان جنگ روانی، حاکمیت بازی را به انقلابیون باخته بود و با وجود پیروزی‌های موقتی، نتوانست با تندباد شایعات که کارکردی انقلابی پیدا کرده بود، مبارزه کند.

اسناد منتشرشده از شایعات در این سال‌ها نشان می‌دهد که انقلابیون بیشتر با هدف خلق باور ایران بدون شاه در جامعه، ایجاد ارباب و هراس در نیروهای نظامی و انتظامی از شایعه بهره‌برداری کردند. در نوع رویکرد آن‌ها به شایعه می‌توان سیری را یافت که متأثر از وقایع کوچک و بزرگ منجر به پیروزی انقلاب است. بررسی اسناد منتشرشده درباره‌ی شایعه و اخبار جعلی در بازه‌ی زمانی مزبور نشان می‌دهد، شایعاتی که جریان داشت ابتدا پیرامون دولت بود و در ادامه دربار را هم شامل شد. همچنین شایعاتی هم علیه محمدرضا شاه و حتی مرگ او در همین زمان رواج پیدا کرد که بیماری وی و دوری چند ماهه‌ی او از منظر عام و کم‌رنگ شدن حضورش در رسانه‌ها آن را تقویت می‌کرد. شایعه‌هایی که علیه دیگر افراد نزدیک به دربار یا خانواده‌ی سلطنتی رواج داشت بیشتر جنبه‌ی مالی داشت و به‌ویژه درباره‌ی اشرف پهلوی بود. بدین ترتیب، انقلابیون با وجود فقدان ساختار و تشکیلاتی منظم در خصوص ایجاد و انتشار شایعه، توانستند در زمینه‌ی بهره‌برداری از آن موفق عمل کنند. آن‌ها در ایجاد این شایعات دست برتر را داشتند و برنده‌ی جنگ روایت‌ها محسوب می‌شدند؛ چراکه به اذعان منابع ساواک، مردم روایت رسمی از وقایع و علت آن‌ها را قبول نداشتند.

از اسفندماه ۱۳۵۶ به‌مرور شایعات به سمت خشونت حداکثری و اقدامات رادیکال میل پیدا کردند و در دو مقطع تاریخی اوج گرفتند. نخست، از پانزده خرداد ۱۳۵۷ که مخالفین مذهبی حکومت همه‌ی تلاش خود را به کار بستند با بهره‌گیری از حافظه‌ی جمعی

ایرانی‌ها درباره‌ی رخداد ۱۵ خرداد ۱۳۴۲ دو مسئله را مطرح کنند: نخست اینکه در خردادماه حوادثی مانند آنچه در سال ۱۳۴۲ اتفاق افتاد به وقوع خواهد پیوست؛ و از دیگر سو، با طرح اینکه در این روز تبعید آیت‌الله خمینی به پایان خواهد رسید و ایشان به کشور بازخواهند گشت و کار حکومت را یکسره خواهند کرد، به شایعه‌ی قبلی ضریب می‌دادند؛ و از فن‌هایی همچون عددسازی تعداد معترضین و شرکت‌کنندگان در راهپیمایی‌ها استفاده می‌کردند؛ چنانچه از عدد یک‌میلیون معترض سخن گفته شد. همچنین شایعات مالی نیز در همین مقطع به راه افتاد و موجب شد مردم از ترس، موجودی خود را از بانک‌ها خارج کنند.

مقطع دوم را می‌توان آذرماه ۱۳۵۷ و به‌ویژه روزهای منتهی به تاسوعا و عاشورا (۱۹ و ۲۰ آذرماه) دانست. در این زمان شایعات آتشین و خشونت‌بار توأم در افواه جریان داشت و گزارش‌های مختلف منابع اطلاعاتی و امنیتی همه از شایعه‌ی خشونت حداکثری حکایت می‌کرد. شایعاتی که ترس و واهمه حریف و در نهایت پیروزی انقلاب را به همراه داشت. لازم به ذکر است در کنار شایعاتی که از جانب انقلابیون در جریان مبارزات مطرح می‌شد، شایعاتی هم توسط ساواک به‌صورت تشکیلاتی در جامعه منتشر می‌شد. این شایعات عمدتاً علیه آیت‌الله خمینی و سایر افراد مؤثر و مخالف حکومت و باهدف القاء نفوذ جریان چپ در میان مخالفان مذهبی بود که ضرورت دارد در پژوهشی جداگانه بررسی شود.

منابع

- استمپل، جان. دی (۱۳۷۷). درون انقلاب ایران، ترجمه منوچهر شجاعی، تهران: رسا.
- امیرعباس هویدا به روایت اسناد ساواک، (۱۳۸۲). ج ۲، تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی.
- انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، (۱۳۷۶). ج ۱، تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی.
- انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، (۱۳۷۷). ج ۲، تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی.
- انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، (۱۳۷۷). ج ۳، تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی.
- انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، (۱۳۷۸). ج ۴، تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی.
- انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، (۱۳۷۸). ج ۵، تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی.
- انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، (۱۳۷۸). ج ۶، تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی.
- انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، (۱۳۸۲). ج ۱۱، تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی.
- انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، (۱۳۸۳). ج ۱۵، تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی.
- انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، (۱۳۸۴). ج ۱۶، تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی.
- انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، (۱۳۸۴). ج ۱۷، تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی.
- انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، (۱۳۸۴). ج ۱۹، تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی.
- انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، (۱۳۸۵). ج ۲۰، تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی.
- انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، (۱۳۸۵). ج ۲۱، تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی.
- انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، (۱۳۸۶). ج ۲۳، تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی.
- انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، (۱۳۸۷). ج ۲۵، تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی.

- انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، استان اصفهان، (۱۳۸۳). ج ۲، تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی.
- انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، استان اصفهان، (۱۳۹۴). ج ۴، تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی.
- انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، استان بوشهر، (۱۳۹۵). ج ۲، ۱۳۹۵: تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی.
- انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، استان چهارمحال و بختیاری، (۱۳۸۸). تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی.
- انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، استان قزوین، (۱۳۹۳). ج ۳، تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی.
- انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، استان قزوین، (۱۳۹۳). ج ۴، تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی.
- انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، استان مازندران، (۱۳۹۷). ج ۳، تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی.
- انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، استان مازندران، (۱۳۹۷). ج ۵، تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی.
- انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، استان مازندران، (۱۳۹۷). ج ۶، تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی.
- انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، استان مازندران، (۱۳۹۷). ج ۷، تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی.
- انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، استان مازندران، (۱۳۹۷). ج ۸، تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی.
- انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، استان مازندران، (۱۳۹۷). ج ۱۱، تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی.
- انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، روزشمار استان مازندران (بابل)، (۱۳۹۰). ج ۲، تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی.
- انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، روزشمار استان مازندران (ساری)، (۱۳۹۰). ج ۱، تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی.
- انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، روزشمار استان مازندران (ساری)، (۱۳۹۰). ج ۲، تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی.
- انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، روزشمار استان مازندران (ساری)، (۱۳۹۸). ج ۵، تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی.
- انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، استان مرکزی، (۱۳۹۲). ج ۲، تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی.
- انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، روزشمار استان همدان، (۱۳۹۰). ج ۳، تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی.
- انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، استان یزد، (۱۳۹۵). ج ۵، تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی.
- پارسونز، آنتونی (۱۳۶۳). غرور و سقوط، ترجمه منوچهر راستین، ج ۲، تهران: انتشارات هفته.
- جمشید آموزگار به روایت اسناد ساواک، (۱۳۸۱). تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی.
- جنیدی، رضا (۱۳۹۳). تکنیک‌های عملیات روانی و شیوه‌های مقابله. تهران: انتشارات به‌نشر.
- زنان دربار به روایت اسناد ساواک (اشرف پهلوی)، (۱۳۸۱). تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی.
- زونیس، ماروین (۱۳۷۰). شکست شاهانه. تهران: طرح نو.
- شاپور بختیار به روایت اسناد ساواک، (۱۳۹۰). تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی.
- عاقلی، باقر (۱۳۸۰). شرح حال رجال سیاسی و نظامی معاصر ایران، ج ۱، تهران: گفتار.
- عاقلی، باقر (۱۳۹۷). نخست وزیران ایران از انقلاب مشروطه تا انقلاب اسلامی، تهران: بدرقه جاویدان.

- علی امینی به روایت اسناد ساواک، (۱۳۹۲). ج ۲، تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی.
- مدرسه فیضیه به روایت اسناد ساواک، (۱۳۸۰). تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی.
- میرکیایی، سید مهدی (۱۴۰۱). «کارکرد شایعه‌سازی در فرهنگ سیاسی عامه دوره قاجاریه»، دوماهنامه فرهنگ و ادبیات عامه، سال ۱۰، شماره ۴۳.
- هژبر یزدانی به روایت اسناد ساواک، (۱۳۹۴). تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی.
- یاران امام به روایت اسناد ساواک (آیت‌الله سید مرتضی پسندیده)، (۱۳۸۰). ج ۲۰، تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی.
- Porter, L (2017). *Popular Rumour in Revolutionary Paris, 1792-1794*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Smelser, N. J. , Turner, . Ralph H. and Killian, . Lewis M (2020). “collective behaviour. *Encyclopedia Britanica* ”. <https://www.britannica.com/science/collective-behaviour>.
- Tacket, T (2011). “Rumor and Revolution: The Case of the September Massacres”. *French History and Civilization, vol4*.